

Anarhistička biblioteka
Anti-Copyright
27. 07. 2012.

Lewis Mumford

Autoritarna i demokratska tehnika

Lewis Mumford
Autoritarna i demokratska tehnika
1964.

Prevod, delimično korigovan: *KulturKampf* (Niš). Preuzeto iz
Gradina: Časopis za književnost, umetnost i kulturu, 9/ 2005.
Lewis Mumford, „Authoritarian and Democratic Technics“, *Technology and Culture*,
Vol. 5, No. 1 (zima, 1964, na osnovu predavanja od 21. januara 1963), str. 1–8.

<http://anarhisticka-biblioteka.net>

1964.

„Demokratija“ je pojam koji je danas zamućen i zamaskiran nasumičnom upotrebom, i koji se često koristi sa snishodljivim prezirom. Možemo li se složiti, ma koliko se možda razišli u daljem toku rasprave, da je ključni princip demokratije postavljanje onoga što je svim ljudima zajedničko iznad onoga što bilo koja organizacija, institucija ili grupa može tražiti samo za sebe? To ne znači osporiti prava superiorne prirodne nadarenosti, specijalizovanog znanja, tehničkog umeća ili institucionalne organizacije: sve to, uz demokratsko odobrenje, može imati korisnu ulogu u ljudskoj ekonomiji. Ali, demokratija se sastoji u dodeljivanju konačnog autoriteta celini pre nego delu; a samo živa ljudska bića, kao takva, jesu autentični izraz celine, bez obzira da li deluju samostalno ili uz pomoć drugih.

Oko tog osnovnog principa grupišu se neke povezane ideje i prakse, koje su se u istoriji dugo nalazile u prvom planu, iako ne uvek sve u isto vreme ili makar ne u jednakoj meri, u svim društvima. Među njima se nalaze i komunalna samouprava, slobodna komunikacija među jednakima, neometan pristup zajedničkim zalihama znanja, zaštita od samovoljne spoljašnje kontrole, kao i osećanje individualne moralne odgovornosti za ponašanje koje utiče na celu zajednicu. Svi živi organizmi su u izvesnoj meri autonomni, utoliko što slede sopstveni životni obrazac, ali kod čoveka je ta autonomija suštinski uslov njegovog daljeg razvoja. Odričemo se dela svoje autonomije kada smo bolesni ili povređeni: ali odricati se svakodneвно i u svakoj prilici, značilo bi pretvoriti ceo život u hroničnu bolest. Najbolji mogući način života – i ovde svesno stupam na spornu teritoriju – jeste onaj koji zahteva sve veći stepen samousmerenja, ličnog izražavanja i samoostvarenja. U tom smislu, ličnost, nekada isključivi atribut kraljeva, prema demokratskoj teoriji, pripada svakom čoveku. Život, u svojoj punoći i celovitosti, ne može se delegirati.

Nadam se da u postavljanju ove provizorne definicije nisam, izlaganja radi, ispustio ništa bitno. Demokratija, u izvornom smislu tog pojma, koji ću ovde koristiti, nužno je najuočljivija u malim zajednicama i grupama, čiji se članovi često sreću licem u lice, slobodno komuniciraju i međusobno se poznaju kao osobe. Čim se pojave veliki brojevi, demokratsko udruživanje mora se zameniti apstraktnijom, depersonalizovanom formom. Istorijsko iskustvo pokazuje da je znatno lakše zbrisati demokratiju nekim institucionalnim uređenjem, koje vlast daje samo onima na vrhu

društvene hijerarhije, nego ugraditi demokratske prakse u dobro organizovan sistem pod centralizovanom upravom, koji postiže najviši stepen mehaničke efikasnosti kada oni koji u njemu rade nemaju sopstveno mišljenje ili namere.

Napetost između malih udruženja i velikih organizacija, između lične autonomije i institucionalne uprave, između daljinske kontrole i razuđene lokalne intervencije, danas je stvorila kritičnu situaciju. Da su nam oči bile otvorene, mogli smo odavno otkriti taj sukob, duboko ukorenjen u samoj tehnologiji.

Voleo bih da tehniku mogu da okarakterišem sa jednakom nadom u saglasnost koju sam izrazio kada sam opisao demokratiju, uz sve šaljive rezerve koje biste i dalje mogli imati. Ali, već i sam naslov ovog rada je, priznajem, kontroverzan; i ne mogu daleko odmaći u svojoj analizi bez oslanjanja na tumačenja koja još nisu adekvatno publikovana, a još manje široko raspravljana ili rigorozno kritikovana i vrednovana. Moja teza, grubo rečeno, glasi da su se još od neolita, na Bliskom istoku, pa sve do današnjih dana, dve tehnologije stalno pojavljivale jedna pored druge: jedna autoritarna, druga demokratska; prva usmerena na sistem, neizmerno moćna, ali inherentno nestabilna; druga usmerena na čoveka, relativno slaba, ali prilagodljiva i izdržljiva. Ako sam u pravu, danas se ubrzano primičemo tački u kojoj će, ukoliko radikalno ne promenimo svoj sadašnji kurs, ostaci naše demokratske tehnike biti sasvim potisnuti ili zamenjeni, tako da će svaka preostala autonomija biti zbrisana ili će biti dozvoljena samo kao igračka vlasti, kao glasanje za unapred izabrane vođe u totalitarnim državama.

Podaci na kojima se zasniva ova teza, poznati su; ali njihov značaj se, verujem, previđao. Ono što bih nazvao demokratskom tehnikom jeste metod proizvodnje malih razmera, koji se zasniva prvenstveno na ljudskoj veštini i životinjskoj energiji, ali koji uvek, čak i kada primenjuje mašine, ostaje pod aktivnom upravom zanatlije ili seljaka, gde svaka grupa razvija sopstvene darove, kroz odgovarajuće veštine i društvene ceremonije, i diskretno iskorišćava darove prirode. Ta tehnologija je imala ograničena dostignuća, ali se, upravo zahvaljujući svojoj širokoj razuđenosti i skromnim zahtevima, odlikovala velikom moći adaptacije i obnavljanja. Ta demokratska tehnika je podupirala i snažno podržavala svaku istorijsku kulturu sve do naših dana, i ublažavala stalnu sklonost

ne bi postojala, morali bismo je izmisliti, kako bismo spasili i iznova odnegovali ljudski duh.

autoritarne tehnike ka zloupotrebi svojih moći. Čak i kada se plaćao danak najtlačiteljskijim autoritarnim režimima, u radionici ili na seoskom imanju uvek je ostajao izvestan stepen autonomije, selektivnosti, kreativnosti. Ni kraljevsko žezlo, ni bič goniča robova, niti birokratska direktiva nisu ostavili svoj trag na tkaninama iz Damaska ili grnčariji iz Atine iz V veka (pre n. e.).

Ako ta demokratska tehnika počinje još sa prvom upotrebom alatki, autoritarna tehnika je znatno novije dostignuće: ona nastaje negde u četvrtom milenijumu pre nove ere, u novoj konfiguraciji tehničkih izuma, naučnih posmatranja i centralizovane političke kontrole, koja je omogućila poseban način života, koji danas, bez hvalospева, prepoznajemo kao civilizaciju. Pod novom institucijom kraljevstva, aktivnosti koje su bile rasute, raznovrsne, skrojene po meri čoveka, ujedinjene su u monumentalnim razmerama u potpuno novi vid teološko-tehnološke masovne organizacije. U ličnosti apsolutnog vladara, čija je reč bila zakon, kosmičke sile su silazile na zemlju da mobilišu i ujedine napore hiljada ljudi, do tada previše autonomnih i previše decentralizovanih da bi dobrovoljno i usaglašeno delovali zarad ciljeva koji leže izvan granica seoskog horizonta.

Nova autoritarna tehnologija nije bila ograničena na seoske običaje ili ljudsku osećajnost: njeni herkulovski poduhvati u mehaničkoj organizaciji, počivali su na bezdušnoj fizičkoj prinudi, prisilnom radu i ropstvu, koji su stvorili mašine od po nekoliko hiljada konjskih snaga, mnogo vekova pre nego što se počelo sa uprezanjem konja ili izuma točka. Ta centralizovana tehnika oslanjala se na izume i naučna otkrića višeg reda: zapisnike, matematiku i astronomiju, navodnjavanje i kanalizaciju: pre svega, ona je stvarala kompleksne ljudske mašine, sastavljene od specijalizovanih, standardizovanih, zamenljivih, međuzavisnih delova – radne armije, vojne armije, birokratije. Te radne i vojne armije podigle su nivo ljudskih dostignuća: prva u masovnoj izgradnji, druga u masovnom uništavanju, obe u do tada nezamislivim razmerama. Uprkos svom stalnom nagonu za uništenjem, ta totalitarna tehnika je na domaćem terenu bila tolerisana, možda čak i slavljena, zato što je stvorila prvu ekonomiju kontrolisanog izobilja: pre svega, ogromne zalihe hrane, koje ne samo da su izdržavale veliku urbanu populaciju, već su i oslobađale veliku manjinu obučavanu za čisto religiozne, naučne, birokratske i vojne aktivnosti. Ali,

efikasnost tog sistema bila je narušena slabostima koje nisu prevaziđene sve do današnjih dana.

Pre svega, demokratska ekonomija poljoprivrednog sela opirala se ugrađivanju u novi autoritarni sistem. Iz tih razloga je čak i Rimski imperija našla za shodno da, kada je otpor jednom bio slomljen, a porezi počeli da se redovno ubiraju, pristane na visok stepen lokalne autonomije u oblastima religije i uprave. Štaviše, sve dok se 90 posto stanovništva bavilo poljoprivredom, masovna tehnika je uglavnom bila ograničena na mnogoljudne urbane centre. Pošto se autoritarna tehnika po prvi put javlja u doba kada su metali bili retki, a ljudska sirovina, zarobljena u ratu, lako pretvarala u mašine, njegovi upravljači se nikada nisu potrudili da izmisle neorganske mehaničke zamene. Ali bilo je i drugih, još većih slabosti: sistem nije posedovao nikakvu unutrašnju čvrstinu: jedan prekid u komunikaciji, jedna nedostajuća karika u komandnom lancu, i velike ljudske mašine bi se raspale. Konačno, mitovi na kojima se ceo sistem zasnivao – naročito ključni mit o kraljevstvu – bili su iracionalni, sa svojim paranoičnim sumnjama i animozitetima, svojim paranoičnim zahtevima za bezuslovnom poslušnošću i apsolutnom vlašću. Uprkos svim svojim nespornim graditeljskim dostignućima, autoritarna tehnika je ispoljavala duboko neprijateljstvo prema životu.

Do sada ste bez sumnje već uvideli smisao ovog kratkog istorijskog osvrt. Autoritarna tehnika se danas vratila u neizmerno uvećanoj i vešto usavršenoj formi. Sve do danas, sledeći optimističke premise mislilaca iz XIX veka, poput Ogista Konta (Auguste Comte) i Herberta Spensera (Herbert Spencer), smatrali smo širenje eksperimentalne nauke i mehaničkih izuma najsigurnijom garancijom miroljubivog, produktivnog i, nadasve demokratskog, industrijskog društva. Mnogi su čak lagodno pretpostavljali da je pobuna protiv samovoljne političke moći u sedamnaestom veku bila u uzročno-posledičnoj vezi sa industrijskom revolucijom koja ju je pratila. Ali za ono što smo tumačili kao novu slobodu, sada se ispostavlja da je samo prefinjeniji vid starog ropstva: naime, uspon političke demokratije u poslednjih nekoliko vekova bio je u sve većoj meri potiran uspešnim vaskrsnućem centralizovane autoritarne tehnike – tehnike koja je u mnogim delovima sveta odavno iščezla.

Nemojmo se više zavaravati. U istom trenutku kada su zapadne nacije zbacile stari režim apsolutističke vladavine, kojim je upravljao božanski

tako što ćemo vratiti odbačene delove ljudske ličnosti u sve faze procesa. To podrazumeva žrtvovanje pukog kvantiteta radi ponovnog uvođenja kvalitativnih izbora, premeštanje autoriteta sa mehaničkog kolektiva na ljudsku ličnost i autonomnu grupu, davanje prvenstva raznovrsnosti i ekološkoj složenosti nad uniformnošću i standardizacijom i, iznad svega, obuzdavanje nerazumnog nagona za širenjem sistema i njegovo zadržavanje u jasno određenim ljudskim granicama, čime bi se sam čovek oslobodio za druge svrhe. Moramo se zapitati, ne šta je dobro za nauku i tehnologiju, još manje šta je dobro za General Motors, Union Carbide, IBM ili Pentagon, već šta je dobro za čoveka: ne onog mašinski uslovljenog, sistemski regulisanog, čoveka mase, već čoveka kao osobe, koja se slobodno kreće kroz sve sfere života.

Velike oblasti tehnologije mogu se spasiti demokratskim procesom, kada jednom prevaziđemo infantilne prinude i automatizme koji sada prete da ponište naše prave uspehe. Upravo ona dokolica koju mašina omogućuje u razvijenim državama, može se korisno upotrebiti, ne za dalje prepuštanje drugim vrstama mašina, namenjenih automatizovanoj rekreaciji, već za bavljenje smislenim oblicima rada, neprofitabilnim ili tehnički neizvodljivim u masovnoj proizvodnji: rada koji se oslanja na posebne veštine, znanje, estetsko čulo. Pokret „uradi sam“ (*do-it-yourself*) prerano je ugušen u nameri da se proda još veći broj mašina, ali njegov slogan je ukazivao u pravom smeru, ako pretpostavimo da još uvek posedujemo ono sopstvo (*self*) s kojim bismo mogli da radimo (*do-it- . . .*). Jedini način da izađemo na kraj sa automobilskim zagušenjem koje danas uništava naše gradove, jeste da gradove preoblikujemo tako da potpunije iskoristimo mnogo efikasnijeg ljudskog činioca: hodača. Čak i kod porođaja, naglasak se, srećom, već pomera od službene, često smrtonosne, autoritarne procedure, zasnovane na bolničkoj rutini, ka humanijem pristupu, koji vraća inicijativu majci i prirodnim telesnim ritmovima.

Oživljavanje demokratske tehnike je očigledno prevelika tema da bismo je obradili u par završnih rečenica: ali verujem da sam uspeo da objasnim da se istinske prednosti naše naučno zasnovane tehnike mogu sačuvati samo ako ceo sistem svedemo na meru koja će dopuštati ljudske alternative, ljudske intervencije i ljudsku posvećenost ciljevima potpuno drugačijim od ciljeva sistema. U ovom trenutku, kada demokratija

svoje snage, uz pomoć novih oblika masovne kontrole, celog arsenala trankvilizatora, sedativa i afrodizijaka, da li će demokratija, u bilo kom obliku, moći da opstane? Pitanje je apsurdno: sam život neće opstati, osim onoga što će biti kanalisano kroz mehanički kolektivitet. Planetarno širenje sterilizovane naučne inteligencije neće, kako je to Tejar de Šarden (Teilhard de Chardin) nevino zamišljao, biti srećno prihvatanje božanske svrhe: umesto toga, ona će zapečatiti svaku mogućnost daljeg ljudskog napretka.

I još jednom, nemojte me shvatiti pogrešno. Ovo nije predviđanje onoga što će se desiti, već upozorenje na ono što bi se moglo desiti.

Šta treba preduzeti da bi se izbegla takva sudbina? U opisivanju autoritarne tehnike koja je počela da upravlja našim životima, nisam zaboravio na veliku lekciju istorije: očekujete neočekivano! Ne previđam ni ogromne rezerve vitalnosti i kreativnosti koje nam humanija demokratska tradicija još uvek nudi. Ono što želim jeste da ubedim one koji se brinu za očuvanje demokratskih institucija da njihovi konstruktivni naponi moraju uključiti i samu tehnologiju. I tu se moramo vratiti ljudskoj osnovi. Moramo se usprotiviti tom autoritarnom sistemu koji je jednoj pojednostavljenoj ideologiji i tehnologiji prepustio autoritet koji pripada ljudskoj osobi. Ponavljam: život se ne može delegirati.

Zanimljivo je da su prve reči podrške toj tezi došle, s posebnim simboličkim značajem, od dobrovoljnog predstavnika – ali umalo i klasične žrtve! – nove autoritarne tehnike. Došle su od astronauta Džona Glana (John Glenn), čiji je život bio ugrožen kvarom automatskih komandi, kojima se upravljalo iz udaljenog centra. Pošto je jedva izvukao živu glavu, i to ličnom intervencijom, izašao je iz svoje svemirske kapsule uz ove reči upozorenja: „A sada, neka prevlada čovek!“

Tu zapovest je lakše izgovoriti nego poslušati. Ali, ako ne želimo da budemo prinuđeni na još drastičnije mere od onih koje je Samjuel Batler preporučio u „Edginu“,³ bolje bi nam bilo da zauzmemo neki pozitivniji kurs: naime, da rekonstruišemo kako naše nauke, tako i naše tehnike,

³ Samuel Butler, *Erewhon*, 1872. Samujel Batler, *Edgin i Ponovo u Edginu*, Nolit, Beograd, 1955; prevela Nada Prodanović. „Edgin“ je obrnuto od „Nigde“, kao i u originalu (*Erewhon* – Nowhere). Mamford misli na zemlju u koju dolazi glavni junak, u kojoj su sve mehaničke naprave zabranjene, a neki uzorci stavljeni u muzej, kao opomena. (nap. Anarhistička biblioteka)

kralj, one su isti taj isti sistem, u mnogo delotvornijem obliku, obnovile u svojoj tehnologiji, ponovo uvodeći prinudu militarističkog tipa, podjednako strogu u organizaciji fabrike, kao i u organizaciji nove, uvežbane, uniformisane i uređene armije. Tokom prelaznih stupnjeva u poslednja dva veka, glavna tendencija tog sistema je mogla doći u pitanje, jer je u mnogim oblastima došlo do snažne demokratske reakcije; ali, sa uspostavljanjem naučne ideologije, oslobođene teoloških ograničenja i humanističkih ciljeva, autoritarna tehnika je pronašla instrument koji joj je omogućio upravljanje fizičkim energijama kosmičkih razmera. Pronalazači nuklearnih bombi, svemirskih raketa i kompjutera, jesu graditelji piramida našeg doba: psihološki nadahnuti sličnim mitom o neograničenoj moći, koji se kroz svoju nauku razmeću sopstvenom rastućom svemoći, ako ne i sveznanjem, pokretani opsesijama i prinudama ništa manje iracionalnim od onih koje su pokretale ranije apsolutističke sisteme – a naročito mišlju da se sistem kao takav mora širiti, kakve god bile eventualne posledice po život.

Kroz mehanizaciju, automatizaciju, kibernetičko usmeravanje, ova autoritarna tehnika je konačno uspešno prevazišla svoju najozbiljniju slabost: svoju prvobitnu zavisnost od otpornih, ponekad i aktivno neposlušnih „servomehanizama“, još uvek dovoljno ljudskih da poseduju ciljeve koji se ponekad ne poklapaju sa ciljevima sistema.

Kao i najraniji oblici autoritarne tehnike, ova nova tehnologija je čudesno dinamična i produktivna: njena moć, u svakom obliku, teži neograničenom povećanju, u količini koja se opire asimilaciji i poražava kontrolu, bez obzira da li je reč o proizvodima naučnog znanja ili industrijskih pokretnih traka. Maksimizacija energije, brzine ili automatizacije, bez ikakvog obzira prema složenim uslovima koji održavaju organski život, postala je sama sebi cilj. Baš kao i kod najranijih oblika autoritarne tehnike, najveći naponi se, sudeći po nacionalnim budžetima, ulažu u razvoj sredstava za apsolutno uništenje, namenjenih potpuno iracionalnim ciljevima, čiji će glavni nusproizvod biti unakaženje ili istrebljenje ljudske rase. Čak su i Asurbanipal i Džingis-kan izvodili svoje krvave poduhvate u normalnim ljudskim granicama.

Centar vlasti tog novog sistema više nije neka vidljiva ličnost, sve-moćni kralj. Čak i u totalitarnim diktaturama, centar sada leži u samom

sistemu, nevidljiv, ali sveprisutan: svi njegovi ljudski delovi, čak i tehnička i menadžerska elita, čak i sveštenici nauke, koji jedini imaju pristup tajnom tehničkom znanju, s kojim se danas tako brzo postiže totalna kontrola, zarobljeni su samim savršenstvom organizacije koju su izumeli. Kao i faraoni iz doba piramida, te sluge sistema poistovećuju njegova dobra sa sopstvenom dobrobiti: kao i u slučaju božanskog kralja, hvalospevi koje upućuju sistemu zapravo su čin samoobožavanja; i opet slično kralju, oni se nalaze u vlasti iracionalnog nagona za širenjem svojih sredstava kontrole i dometa svog autoriteta. U tom novom, na sistem usmerenom kolektivu, u tom Pentagonu moći, nema vidljivog prisustva koje izdaje naređenja: za razliku od Jovovog boga, tim novim božanstvima je nemoguće suprotstaviti se, još manje prkositi. Pod izgovorom uštede rada, krajnji cilj te tehnike jeste da zameni život, ili pre da prenese atribute života na mašinu i mehanički kolektiv, ostavljajući samo onoliko mesta za živi organizam koliko se može kontrolisati i manipulirati.

Nemojte pogrešno razumeti ovu analizu. Opasnost po demokratiju ne potiče od bilo kog pojedinačnog naučnog otkrića ili elektronskog izuma. Ljudski nagoni, koji dominiraju autoritarnom tehnikom našeg doba, potiču još iz perioda pre izuma točka. Opasnost izvire iz činjenice da, od kako su Frensis Bejkon i Galilej definisali nove metode i ciljeve tehnike, velike fizičke transformacije kojima smo izloženi izaziva sistem koji namerno eliminiše celovitu ljudsku ličnost, ignoriše istorijski proces, preneglašava ulogu apstraktne inteligencije i pretvara kontrolu nad prirodom, a konačno i kontrolu nad samim čovekom, u glavni cilj postojanja. Taj sistem se tako podmuklo uvukao u zapadno društvo da moja analiza njegovog nastanka i namera možda izgleda problematičnije – i svakako šokantnije – od samih činjenica.

Zašto se naše vreme tako lako predalo kontrolorima, manipulatorima, planerima autoritarne tehnike? Odgovor na to pitanje je u isto vreme i paradoksalan i ironičan. Savremena tehnika razlikuje se od onih otvoreno brutalnih i sirovih autoritarnih sistema iz prošlosti po jednoj vrlo korisnoj pojedinosti: ona je prihvatila osnovni princip demokratije, da svaki pripadnik društva treba da ima udela u njegovim dobrima. Progressivnim ispunjavanjem tog dela demokratskog obećanja, naš sistem je uspeo da ostvari prevlast nad celom zajednicom i sada preti da zbriše sve preostale tragove demokratije.

Pogodba koju bi trebalo da ratifikujemo poprma oblik veličanstvenog podmićivanja. Pod demokratsko-autoritarnim društvenim ugovorom, svaki pripadnik zajednice ima pravo da zahteva sve materijalne privilegije, sve intelektualne i emocionalne nadražaje koje poželi, i to u količinama do skora teško dostupnim čak i privilegovanoj manjini: hranu, smeštaj, brz transport, trenutnu komunikaciju, medicinske usluge, zabavu, obrazovanje. Ali pod jednim uslovom: da ne traži ništa što sistem ne obezbeđuje, već da bude zadovoljan svime što ovaj nudi, uredno procesirano i fabrikovano, homogenizovano i ujednačeno, u precizno određenim količinama, koje propisuje sistem, a ne pojedinac. Kada se jednom odlučimo za sistem, više nema drugog izbora. Ukratko, ako pojedinac preda svoj život na samom izvoru, autoritarna tehnika će mu vratiti samo onoliko koliko se može mehanički odmeriti, kvantitativno umnožiti, kolektivno manipulirati i uvećati.

„Zar to nije poštena pogodba?“, zapitaće pobornici sistema. „Nisu li dobra autoritarne tehnike prava dobra? Nije li to onaj rog izobilja o kojem je čovečanstvo tako dugo sanjalo i koji je svaka vladajuća klasa pokušavala da osigura za sebe, čak i po cenu svakojakih brutalnosti i nepravdi?“ Ne bih da umanjim, niti da osporim, mnoge zadivljujuće proizvode koje je ta tehnologija donela, proizvode koje bi neka samoregulišuća ekonomija mogla dobro da iskoristi. Samo želim da primetim da je vreme da se saberu ljudski gubici i troškovi, da i ne pominjem opasnosti koje izvire iz našeg slepog prihvatanja sistema. Čak je i neposredna cena velika, zato što je sistem daleko od toga da bude pod delotvornom ljudskom kontrolom, tako da može nas truje naveliko, kako bi nas snabdeo hranom, ili da nas istrebi, kako bi nam obezbedio nacionalnu sigurnost, pre nego što uopšte budemo u stanju da koristimo njegova dobra. Da li je zaista u ljudskom interesu odustati od nekoliko godina života na jezeru Valden,¹ da se tako izrazim, zarad privilegije da ceo životni vek provedemo u *Valdenu Dva*?² Jednom kada naša autoritarna tehnika konsoliduje

¹ Walden Pond, jezero u Masačusetsu (SAD), na čijim je obalama Toro (Henry David Thoreau) živeo dve godine (1845–1846) i to iskustvo kasnije zabeležio u svojoj čuvenoj knjizi, *Walden; or, Life in the Woods* (1854). (nap. Anarhistička biblioteka)

² *Walden Two*, B. F. Skinner (američki psiholog, bihejviorista), 1948. Utopijski roman, koji opisuje temeljno regulisanu i bihejvioralno uslovljenu zajednicu. (nap. Anarhistička biblioteka)